

Олег Рудакевич, Іван Загріїчук

ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ РОЗБУДОВИ УКРАЇНИ ЯК НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

Розкрито сутнісні риси сучасних національних держав і схарактеризовано політико-ідеологічні проблеми утвердження України як національної держави в умовах демократичного транзитиву та формування модерної української нації.

Ключові слова: *нація, національна держава, держава-нація, правова держава, демократія, модерна українська нація.*

Національна держава, поєднуючи риси конституційно-правової та демократичної держави із сутнісними характеристиками нації, її життєвими потребами, стала однією з основних цінностей сучасної цивілізації. Однак, стоячи на перехресті особистих, групових та загальнонародних інтересів, національні держави зазвичай мають драматичні історії своєї генези, утвердження й розвитку. Не оминула ця закономірність і українську націю, адже перші дві спроби побудови власної держави закінчувалися невдачею. І нині, на початку ХХІ ст., коли у світі нагромаджений великий досвід творення національних держав і коли світова спільнота сприяє національному відродженню, національно-державне будівництво в суверенній Україні відбувається надто мляво і непослідовно. Не сприяють цьому процесові і науковці, не приділяючи належної уваги проблематиці національної держави. Треба зазначити, що “національна держава” як одна із базових категорій політології відсутня в “Політологічному енциклопедичному словнику”, який уже вдруге виданий в Україні (1997, 2004 рр.).

Разом з тим, тему національної держави доволі активно досліджують у Російській Федерації, в якій інтелектуали та офіційні чинники розмірковують над стратегією трансформації своєї держави, яка все ще зберігає риси імперії, у сучасну цивілізовану політію [1; 2; 3]. Так, авторитетний російський філософ В. Межуєв у статті “Ідея національної держави в історичній перспективі” зазначає: “Росія до цього часу ніколи не була ні національною, ні правовою державою, і тільки тепер уперше зіткнулася з необхідністю для себе розв’язувати завдання, пов’язані з тим й іншим” [2].

Серед нечисленних наукових публікацій в Україні хоч і ставиться питання про право української нації на самовизначення у формі власної держави [4; 5; 6; 7], проте відсутні наукові пояснення об’єктивного характеру генези національної держави, способів та шляхів її розбудови.

Мета статті – розкрити сутнісні риси сучасних національних держав та з’ясувати політико-ідеологічні проблеми утвердження України як держави національного типу в умовах становлення демократії.

Традиційна політична наука вважає роком народження системи національних держав у Європі 1648 р. – рік укладення Вестфальського мирного договору, згідно з яким визнається пріоритет принципів національного державного суверенітету та рівноправності держав у міжнародних відносинах.

Українці саме в середині ХVІІ ст. пробудилися до самостійного політичного життя на своїй етнічній території під проводом Богдана Хмельницького. Звернімо увагу на те, що українська національна державність ХVІІ ст. постала внаслідок такого демократичного акту, як національно-визвольна війна проти іноземного поневолення; по-друге, політична влада утвердилась у формі республіки; по-третє, козацька держава породила явище українського конституціоналізму, випереджаючи політико-правову практику інших європейських держав; по-четверте, українська державність ранньо-нової доби зазнала поразки у протистоянні з російським імперським авторитаризмом, тобто національна держава була зруйнована в умовах недемократичного політичного середовища.

У літературі можна знайти різний за кількістю та змістом перелік сутнісних рис національної держави. Крім того, він залежить від історичної доби, що підлягає аналізу. Так, російський дослідник Є. Холмогоров називає такі риси національних держав, притаманні ранньому Новому часу (ХVІ–ХVІІ ст.): відносний збіг політоніма та етніоніма; іредентизм – наявність політики, спрямованої на об’єднання всіх представників цього етносу; несприйняття зовнішньої етнократії, хоч при цьому самі національні держави не були етнократичними; існування зародкових форм загальнонаціонального представництва; єдина суб’єктність народу перед лицем світової економічної системи; формування національної церковної організації; формування ідеології національної винятковості та ізоляціонізму. При цьому підкреслюється, що національні держави, які почали формуватися, не були моноетнічними, а отже, й монокультурними, а також, що в цей час ще не визріла думка, згідно з якою держава має слугувати всьому народному загалові – нації [3].

У науковій літературі наведено близько двох десятків сутнісних рис сучасних національних держав. Ці риси пов'язані насамперед зі специфікою суб'єкта державотворчого процесу і джерела державної влади, правової та інституційної системи, державної мови і символіки, етнічної основи та кордонів, економічної, соціальної, культурної систем та державної ідеології, взаємодії з іншими державами. Зокрема, розглянемо основні з них.

Визначальною рисою національної держави є те, що її системотвірною ознакою є нація як спільнота, що характеризується політико-державною суб'єктністю, тобто прагненням розбудувати та підтримувати існування власної державності в тій чи іншій формі. Хоча самі нації формуються різними способами і з цього погляду характеризуються як етнічні, політичні чи змішані, але у будь-якому разі без існування нації (такої, що формується, чи зрілої) немає сенсу вести мову про генезу та функціонування національних держав.

Для розуміння специфіки національних держав важливо мати на увазі, що їхні кордони не збігаються з етнічними кордонами якогось одного етносу. За своїм характером вони радше нагадують держави міні-цивілізацій, тобто на їхній території проживають етнічні групи (як корінні, так і прийшли), які володіють спільним ментальним та культурним ядром. Основою такого ядра є традиції, цінності, символи однієї з етнічних груп, здебільшого титульного народу.

Поняття “національна держава” не рівнозначне поняттям “етнічна держава” чи “держава-нація”. Поняття “держава-нація” близьке за змістом до поняття “етнічна держава”. В ідеалі воно мало б означати, що одна нація має одну державу. Розглядаючи співвідношення цих понять, авторитетний британський етносоціолог Ентоні Д. Сміт зазначає: “Я віддаю перевагу терміну «національна держава» (national state), а не «державна-нація» (nation state). В останньому випадку радше йдеться про те, що країна має якусь домінуючу націю і що існує легітимуюча ідеологія націоналізму, яка лежить в основі держави” [8, с. 27]. Таких моноетнічних держав у світі лише 10 %. Термін “національна держава” відображає ширше коло етнополітичних систем, яке характеризується тим, що: а) державний соціум є помітно поліетнічним і при тому б) не всі національні групи сповна асимільовані у панівну культуру. “Навіть у Франції, – зазначає Сміт, – яку можна вважати еталоном (національної держави. – Авт.) у багатьох поглядах, є такі національні спільноти, як британці, ельзасці, баски, що не визнають себе французами. Не всі вони повністю асимільовані” [8, с. 27].

Погоджуючись з Ентоні Д. Смітом, що треба розрізняти поняття “національна держава” та “державна-нація”, зауважимо, що на теренах зрілої національної держави функціонує національна спільнота, яка, крім спільної політичної культури, сповідує певну сукупність інших цінностей, традицій і символів, що їх поділяють усі національні групи країни. Разом з тим існують і розвиваються культури національних груп, що населяють країну.

Національна держава характеризується сильною централізованою владою як в умовах унітарності, так і в умовах федерації. Головну роль у системі державних органів виконує вищий представницький орган – національний парламент, який виражає інтереси всіх етнічних, соціальних та інших груп й інтереси нації загалом.

Ще однією важливою ознакою національної держави є наявність спільної офіційної мови, яка забезпечує комунікацію між органами державної влади й управління та між собою і громадянами (підданими) країни. “Якщо ми прагнемо зрозуміти природу побудови сучасної держави, – зазначає канадський етносоціолог В. Кимлічка, – нам потрібна зовсім інша, більш вузька концепція культури, у центрі якої – спільна мова та соціетальні інститути” [9, с. 27]. Йдеться про т. зв. “соціетальну культуру” – певний аналог поняття “національна культура”. “Під соціетальною культурою, – пише В. Кимлічка, – я розумію культуру, концентровану на певній території, яка зосереджена навколо спільної мови, що вживається у широкому колі соціальних інститутів, суспільному і приватному житті (школах, засобах масової інформації, праві, економіці, органах влади тощо), охоплюючи всі сфери людської діяльності, включаючи соціальну, освітню, релігійну, рекреаційну та економічну діяльність” [9, с. 26]. Називаючи культуру соціетальною, дослідник підкреслює той факт, що вона функціонує на рівні всього суспільного організму. Вона є культурою у вузькому розумінні, оскільки не виключає відмінності релігійних вірувань, етнічних та ідеологічних цінностей, особистого стилю життя тощо, а отже, “є культурою внутрішньо плюралістичною”. На відміну від ортодоксальних лібералів, які наполягають на тому, щоб етнічні складники суспільного життя в національних державах були обмежені приватною сферою, В. Кимлічка з позиції неолібералізму вважає за доцільне розвивати поруч із соціетальною культурою нації соціетальну культуру національних меншин.

Феномен національної держави історично пов'язаний з набуттям політичних прав громадянами (підданими) і перетворенням народу (нації) у політичний суверен. За таких умов національна держава виступає як демократична – політичний інститут, який забезпечує функціонування і розвиток демократичних засад у суспільному житті.

Ідея національної держави в історії суспільно-політичної думки Європи набирає жвавого обговорення лише наприкінці XVIII – на початку XIX століть. При цьому і теоретично, і практично вона виступає своєрідною відповіддю на ідею правової держави, яку обґрунтував

класичний лібералізм епохи Просвітництва. У сучасній політології та правознавстві досі дискусійним залишається питання, чи була ідея національної держави продовженням ідеї правової держави, її розвитком чи принциповим запереченням [1; 3]. Так, зважаючи на творчу й політичну еволюцію видатного німецького філософа Й. Г. Фіхте, який спочатку був активним прихильником правової держави, але після завойовницьких воєн Наполеона з позиції її критики став ідеологом німецького націоналізму та борцем за консолідовану німецьку державу, можна стверджувати, що ідея національної держави є антагоністом стосовно правової держави. Однак питання про співвідношення названих типів держав та відповідних ідей є доволі складним і суперечливим.

Ліберально-правова концепція держави ґрунтується на уявленні, що її формування є результатом договору між самостійними, незалежними один від одного індивідами, наділеними рівними формально-юридичними правами. Методологічний індивідуалізм привів лібералів до моделі держави, яку можна назвати не лише індивідуалістичною та правовою, а й космополітичною: держава і людство уявляються як єдність громадян, незалежно від їхньої національності, об'єднаних спільними для всіх рівними правами та свободами. При цьому може йтися як про громадянську спільноту невеликих держав, так і імперій чи про людство загалом.

Однак чи є ліберально-правова держава “ідеальною державою”, яку описував Платон, та чи виражає вона сповна сутність державного інституту як такого? Річ у тім, що приватні інтереси та індивідуальні права й свободи не можуть переконаливо пояснити формування спільноти і не можуть звільнити особу від обов'язку захищати батьківщину. Набирають чинності спільні інтереси, колективний принцип, що приводить до ідеї національної держави, у якій сувереном виступає народ.

Оскільки приватні інтереси можуть не збігатися з колективними, особливо, коли ті свідомо перебільшуються, то й на практиці принцип (ідея) правової держави може суперечити принципу (ідеї) національної держави. Якщо спостерігається гострий конфлікт між особою і державою, ліберальними та національно-демократичними силами, потрібно шукати причину в неврахуванні або перебільшенні значущості приватних чи національних інтересів. Коли ж домінує прагнення політичних сил узгодити інтереси особи та спільноти, можна стверджувати про наближення суспільства до ідеалу цивілізованої демократичної держави.

Втрата ознак правової та демократичної держави, особливо засад конституціоналізму, завжди негативно впливає на її статус як національної. Сучасні суверенні держави також не застраховані від нівелювання статусу національних політичних утворень, при цьому не лише зовнішніми чинниками, а й зусиллями т. зв. “п'ятої колони”.

Для суверенного існування національних держав вирішальне значення має факт міжнародного визнання, тобто їх зовнішньої легітиматії. Разом з тим, для сучасних національних держав, як і для початку Нового часу, важливою ознакою є несприйняття зовнішньої етнократії, тобто наявності при владі чи біля неї чужинців, особливо представників тих народів, які свого часу руйнували національну державу та гнобили націю.

Важливим культурним чинником життєдіяльності національної держави є формування національної ідеології, яка консолідує народ та мобілізує його на вирішення актуальних та перспективних завдань. Ідеться не про націоналізм крайнього, тоталітарного, типу, який спонукає до етнократії, а про національний світогляд і його ядро – національну ідеологію, в якій нація та національна держава постають як вищі національні цінності і, разом з тим, шанується принцип поваги прав людини та національних меншин.

Загалом можна погодитися з відомим українським правознавцем, суддею Конституційного Суду України П. Стецюком, що “за своєю суттю, за аналізом конституційно-правових положень, сучасна українська держава є державою національною” [7]. По-перше, у Преамбулі Конституції України наголошено, що Основний Закон держави прийнято, “спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійснення українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення”. По-друге, державною мовою в Україні є українська мова (стаття 10). По-третє, державними символами України є символи української нації: Державний Прапор України – синьо-жовтий стяг; Знак Княжої Держави Володимира Великого (Тризуб) як малий Державний Герб України, тоді як великий Державний Герб України має бути встановлений з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорізького; Державним Гімном України є “національний гімн на музику М. Вербицького” (стаття 20). У Конституції України, поруч із визнанням сувереном держави “Українського народу – громадян України всіх національностей”, використовується поняття “українська нація”, яким позначаються етнічні українці, які складають основу “Українського народу” [11].

Незважаючи на перелічені конституційні положення, чимало політиків і науковців піддають сумніву характеристику України як повноцінної держави національного типу, мовляв, за задекларованою національною формою немає належного змісту [8; 10]. Та й сама національна форма сучасної української держави час від часу стає об'єктом ревізійної політики певних політичних сил (намагання утвердити дві державні мови – українську й російську; внести проекти нових державних символів, оскільки чинні, мовляв, є націоналістичними; на-

полягання на формуванні політичної нації, для якої етнічне, в тому числі й українське, належить до сфери особистого життя і не повинно впливати на політичні процеси тощо). Існує також погляд, що сучасна Україна де-факто є державою космополітичною. В нашій реальності, зазначає Г. Приходько, це “означає домінування в ідеології і практиці політичного класу свободи від моральних обмежень та обов’язків, які випливають з національної ідеї як засади політико-правового та соціального устрою” [4].

Формування модерних держав часто супроводжувалося гострою політичною боротьбою між національно-визвольними силами та представниками колишньої колоніальної адміністрації. Перехід України до суверенного статусу також непростий. Варто погодитися з канадським істориком О. Субтельним, який у статті “Розпад імперій та утворення національних держав: випадок України” вказав на особливості становлення незалежної Української держави: “нова держава з’явилася без національно-визвольної боротьби”, що є доволі незвичною рисою для новітньої історії; це означає, що “героїчний період” – час спільних зусиль, боротьби і жертв (справжніх і уявних), який зазвичай охоплює тривалий період в історії національних держав, – в українському випадку відсутній; внаслідок цього Україні буде важко витворити той, здатний надихати “міф творення”, який є стандартною рисою нових державних формувань; більшість борців за українську справу, які провели десятки років у таборах ГУЛАГу, зробили свій вибір на користь співпраці з перефарбованим колишнім комуністичним істеблішментом і були більшою чи меншою мірою поглинуті ним; найсуттєвіші наслідки відсутності національно-визвольної боротьби пов’язані з кадрами, адже будівничими нової держави мали бути люди, які ще вчора заповзято боролися з будь-якими проявами української національної самосвідомості та ідеології [6, с. 66–77]. За таких умов платою за відносну безконфліктність у незалежній Українській державі стали певні політичні та ідеологічні поступки силам, які намагалися стримати радикальне оновлення країни. Сказане пояснює, чому Україна останньою із пострадянських республік ухвалила Конституцію незалежної держави і чому вона значною мірою залишалася своєрідним заповідником радянського способу життя, політичного мислення і поведінки.

Конституційне закріплення українських національних ознак відбулося в умовах гострої політичної боротьби між власне українськими та прорадянськими і проросійськими політичними силами, і лише компроміс про пакетне голосування за питання про державні символи України та надання Криму прав автономної республіки дозволив узаконити українські національні символи як державні. Конституційний процес 1996 р. та політичні події сьогодення підводять до висновку, що загальноукраїнська національна свідомість у пострадянській Українській державі не сформувалася. Натомість діють, змагаючись між собою, українська та російська національні свідомості, їх ідеологічні підсистеми. Ця боротьба виходить за межі конституційних принципів і набуває ознак неформальної та позаконституційної, що породжує феномен “дуалістичної”, чи “напівконституційної”, держави.

Вітчизняні науковці та політики часто наголошували на тому, що Україна не моноетнічна, а поліетнічна держава, применшуючи у такий спосіб роль і значення власне українських інтересів та культури. Однак відомо, що Україна за типологією фахівців з етнополітичної географії не належить ні до моноетнічних держав, ні до поліетнічних політій за структурою ареалів розселення та питомою вагою етнічних груп. Вона належить до категорії “переважно моноетнічних держав”. Якщо територія “моноетнічної держави” є ареалом розселення тільки одного етносу за незначної частки (до 10 %) чисельного складу етнічних меншин, то “переважно моноетнічні держави” ті, де понад 80 % території – ареал розселення одного етносу за наявністю порівняно невеликих ареалів компактно розселених етнічних меншин. При цьому частка державотворчого етносу в абсолютній чисельності населення становить 65 %, а розселення етнічних меншин має переважно малокомпактний та дисперсно-змішаний характер (Білорусь, Молдова, Румунія, Словаччина, Туреччина, Фінляндія, Франція та ін.) [12, с. 59].

В Україні, за даними перепису населення 2001 р., етнічні українці становили 77,8 % і були в чисельній більшості майже на 95 % території держави. Тоді ж показник етнотериторіальної мозаїчності дорівнював 0,10, що є характерним для етнічно моноареальних держав [12, с. 222–223]. Отже, сучасна Українська держава належить до “переважно моноетнічних держав”, що є вагомим аргументом на користь розбудови України як національної держави.

Враховуючи сутнісні риси ідеальної моделі сучасної національної держави, можна зробити висновок, що суверенна Україна, ставши на шлях цивілізованого розвитку, поступово утверджується як національна держава. Для цього є як конституційно-правові й геоетнополітичні передумови, так і воля українського політикуму та широкого народного загалу. Вирішальними умовами подальшого прогресу в розбудові національної держави є утвердження демократичного характеру суспільного та державного життя на основі всебічного розвитку української нації як титульної, а також забезпечення прав національних меншин.

Література

1. Блинов А. Национальное государство в условиях глобализации: контуры построения политико-правовой модели формирующегося глобального порядка / А. Блинов. — Москва : МАКСПресс, 2003. — 150 с.
2. Межуев В. М. Идея национального государства в исторической перспективе / В. М. Межуев [Электронный ресурс]. — Режим доступа : polisportal.ru/files/puvli
3. Холмогоров Е. Существовало ли русское национальное государство? / Е. Холмогоров [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.xromo.com/ruskolan/liter/russia3.htm>
4. Приходько Г. Національна держава українців. [Электронный ресурс] / Г. Приходько. — Режим доступа : <http://uk.wikisource.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%86%D1%96%>
5. Рабінович П. Національна держава / П. Рабінович // Мала енциклопедія етнодержавознавства / [редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін.]. — К. : Довіра ; Генеза, 1996. — С. 539–540.
6. Субтельний О. Розпад імперій та утворення національних держав: випадок України / О. Субтельний // Сучасність. — 1994. — С. 66–71.
7. Стецюк П. Україна як національна держава: конституційно-правова характеристика [Електронний ресурс] / П. Стецюк. — Режим доступа : <http://www.lawyer.org.ua/?d=318&i+w+r>
8. Підвалини націй. Ентоні Д. Сміт про минуле й сучасне націоналізму; спілкувався Б. Цюпін // Український тиждень. — 2012. — № 6. — С. 26-27.
9. Кимлічка В. Лібералізм і права меншин / В. Кимлічка ; [пер. з англ. Р. Ткачук ; гол. ред. і автор передм. Дж. Перлін ; наук. ред. І. Лизогуб]. — Харків : Центр освіт. ініціатив, 2001. — 176 с.
10. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення / М. Рябчук. — К. : Критика, 2000. — 303 с.
11. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. — Харків : ФО-П Стеценко І. І., 2011. — 48 с.
12. Дністрянський М. С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики : монографія / М. С. Дністрянський. — Львів : Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. — 490 с.

Essential features of modern national states are revealed; political and ideological problems of formation of Ukraine as a national state under conditions of democratic transition and formation of modern Ukrainian nation are characterized.

Key words: nation, national state, nation state, legal state, democracy, modern Ukrainian nation.